

БАЛКАНЫ, ПОДУНАВЬЕ И ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА  
В РИМСКОЕ ВРЕМЯ И В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

БАЛКАН, ПОДУНАВЉЕ И ИСТОЧНА ЕВРОПА  
У РИМСКО ДОБА И У СРЕДЊЕМ ВЕКУ



МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ  
MUSEUM OF VOJVODINA

II РУССКО-СЕРБСКАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ  
II РУСКО-СРПСКА АРХЕОЛОШКА КОНФЕРЕНЦИЈА



ИНСТИТУТ  
АРХЕОЛОГИИ  
РУССКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

БАЛКАНЫ, ПОДУНАВЪЕ И ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА  
В РИМСКОЕ ВРЕМЯ И ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

---

БАЛКАН, ПОДУНАВЪЕ И ИСТОЧНА ЕВРОПА  
У РИМСКО ДОБА И У СРЕДЪЕМ ВЕКУ

---

THE BALKANS, DANUBE BASIN AND EASTERN EUROPE  
IN ROMAN PERIOD AND MIDDLE AGES



ИНСТИТУТ  
АРХЕОЛОГИИ  
РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

---

---



МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ  
MUSEUM OF VOJVODINA



**ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК  
МУЗЕЙ ВОЕВОДИНЫ**

**БАЛКАНЫ, ПОДУНАВЬЕ И ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА  
В РИМСКОЕ ВРЕМЯ И ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

**Материалы II российско-сербской археологической конференции  
«Славяне в мире Балкан и Восточной Европы:  
историко-археологическая панорама»  
(14–21 мая 2017 г. Москва)**

**Редакторы:**

Ольга Румянцева  
Станко Трифунович



**МОСКВА  
2022**

УДК 902/904  
ББК 63.4  
Б20

Утверждено к печати Ученым советом ИА РАН

*Редакторы*  
Ольга Румянцева  
Станко Трифунович

*Рецензенты:*  
Н. В. Лопатин  
В. Е. Родинова

Перевод резюме статей:  
с сербского на русский: Б. Е. Янишевский  
с русского на сербский: С. Трифунович  
с русского на английский: К. Ю. Борисова, авторы

На первой странице обложки – стеклянные браслеты из Салоник и Рентины, X–XII вв.  
(иллюстрации к статье А. Антонараса)

**Б20** Балканы, Подунавье и Восточная Европа в римское время и эпоху Средневековья: Материалы II российско-сербской археологической конференции «Славяне в мире Балкан и Восточной Европы: историко-археологическая панорама» (14–21 мая 2017, г. Москва) – М.: ИА РАН, Музей Воеводины, 2022. 320 с.: ил.

ISBN 978-5-94375-383-1

В сборник материалов II российско-сербской археологической конференции «Славяне в мире Балкан и Восточной Европы: историко-археологическая панорама» вошли статьи, посвященные проблемам этногенеза и культурной истории населения Восточной Европы и Балкан, развитию архитектурных и ремесленных традиций, культурным и экономическим связям их народов. Хронологически он охватывает период от эпохи Латена до развитого Средневековья. Рекомендуется историкам, археологам, краеведам. Сборник предназначен для археологов, историков, музейных сотрудников, краеведов.

УДК 902/904  
ББК 63.4

ISBN 978-5-94375-383-1  
DOI: 10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1

© Федеральное государственное  
бюджетное учреждение науки  
Институт археологии РАН, 2022  
© Музей Воеводины, 2022  
© Авторы статей, 2022

**ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИЈЕ РУСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА  
МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ**

**БАЛКАН, ПОДУНАВЉЕ И ИСТОЧНА ЕВРОПА  
У РИМСКО ДОБА И У СРЕДЊЕМ ВЕКУ**

**Материјали II руско-српске археолошке конференције  
«Словени у свету Балкана и Источне Европе:  
историјско-археолошка панорама»  
(14–21. маја 2017 г. Москва)**

**Уредници:**

Олга Румјанцева  
Станко Трифуновић



**МОСКВА  
2022**

УДК 902/904  
ББК 63.4  
Б20

За штампу одобрио Научни савет ИА РАН

*Уредници*  
Олга Румјанцева  
Станко Трифуновић

*Рецензенти:*  
Н. В. Лопатин  
В. Е. Родинкова

Превод резимеа чланака:  
са српског на руски: Б. Е. Јанишевски  
с руског на српски: С. Трифуновић  
са руског на енглески: К. Ю. Борисова, аутори

На првој страни корица – стаклене наруквице из Солуна и Рентине, 10-12. век  
(илустрације из чланка А. Антонараса)

**Б20** Балкан, Подунавље и Источна Европа у римско доба и у средњем веку: Материјали: Материјали II руско-српске археолошке конференције „Словени у свету Балкана и Источне Европе: археолошко-историјска панорама“ (14–21. маја 2017, г. Москва) – М.: ИА РАН, Музеј Војводине, 2022. 320 с.: ил.

ISBN 978-5-94375-383-1

У сборник материјала II руско-српске археолошке конференције „Словени у свету Балкана и Источне Европе: археолошко-историјска панорама“ ушли су чланци посвећени проблемима етногенезе и културне историје становништва Источне Европе и Балкана, развоју архитектонских и занатских традиција, културним и економским везама њихових народа. Хронолошки он обухвата период од епохе Латена до пуног средњег века. Препоручује се историчарима, археолозима, љубитељима старина.

УДК 902/904  
ББК 63.4

ISBN 978-5-94375-383-1  
DOI: 10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1

© Федерална државна  
буџетна институција науке  
Институт археологије РАН, 2022  
© Музеј Војводине, 2022  
© Аутори чланака, 2022

## СОДЕРЖАНИЕ / САДРЖАЈ

От редакторов / Од уредника .....	9
<i>Э. Зечевич, Д. Радичевич, С. Трифунович</i> Труды Джордже Янковича и его вклад в развитие археологии на Балканах .....	15
<i>С. Арсениевич</i> Пряжки типа Ламинцы на Балканах и на территории Юго-Восточной Европы – открытые вопросы .....	26
<i>С. Арсенијевић</i> Копче типа „Ламинци“ на Балкану и на територији Југоисточне Европе – отворена питања .....	26
<i>В. Борђевић, Ј. Борђевић</i> Хоризонти античког и касноантичког насеља „Циглана” у Долову. Ка утврђивању хронологије античког и касноантичког периода у Банату .....	42
<i>В. Джорджевич, Е. Джорджевич</i> Горизонты римского и позднеримского поселения Цигляна в Долово: к уточнению хронологии римского и позднеримского периода в Банате .....	42
<i>В. Мијатовић</i> Археолошки пејзажи позноримског и раносредњовековног доба у светлу савремених писаних извора .....	70
<i>В. Миятович</i> Археологические ландшафты позднеримского и раннесредневекового периодов в свете данных письменных источников .....	70
<i>А. М. Обломский</i> О хронологии верхневоронежской культурной группы эпохи раннего Средневековья и культурных связях ее населения .....	90
<i>А. М. Обломскиј</i> О хронологији горњевороњешке културне групе раног средњег века и културним везама њеног становништва .....	90
<i>М. М. Казанский</i> Погребения лучников гуннского времени в Северном Иллирикуме .....	138
<i>М. М. Казански</i> Сахрањивање стрелаца из периода Хуна у Северном Илирику .....	138
<i>А. В. Мاستыкова</i> Женские могилы с итало-остроготскими и гепидскими элементами убора в некрополе Сингидунум III эпохи Великого переселения народов .....	150
<i>А. В. Мاستикова</i> Женски гробови са итало-остроготским и гепидским елементима одеће у некрополи Сингидунум III, епохе Велике сеобе народа .....	150
<i>И. Бугарски</i> О словенским налазима на југу Аварског каганата .....	166
<i>И. Бугарски</i> О славянских находках на юге Аварского каганата .....	166



<i>Ј. Борђевић, В. Борђевић</i>	
Раносредњовековно насеље и гробље “Ливаде” код Панчева. Ка утврђивању хронологије раносредњовековног периода у српском Банату .....	184
<i>Е. Джордџевич, В. Джордџевич</i>	
Раннесредневековые поселение и могильник Ливаде около Панчево: к уточнению хронологии раннесредневекового периода в сербском Банате .....	184
<i>Д. Булић</i>	
Земљано-палисадне и сухозидне адаптације и градње раносредњовековних утврђења на тлу Србије .....	208
<i>Д. Булич</i>	
Раннесредневековые древо-земляные и каменные укрепления на территории Сербии: строительство и вторичное использование .....	208
<i>Н. В. Жилина</i>	
Средневековые головные подвески славянских народов. Общая панорама параллелей и связей .....	229
<i>Н. В. Жилина</i>	
Средњовековни привесци за главу код словенских народа Општа слика паралела и веза .....	229
<i>А. Х. Антонaras</i>	
Технологија и декорација византијских стаклених наруквица. Налази са Балкана .....	256
<i>А. Х. Антонaras</i>	
Техника изготовления и орнаментация византийских стеклянных браслетов (по материалам находок с Балкан) .....	256
<i>Е. К. Стољарова</i>	
Средневековые стеклянные браслеты Древней Руси (по материалам городов северо-восточной части Руси) .....	273
<i>Ј. К. Стољарова</i>	
Средњовековне стаклене наруквице Старе Русије (на основу материјала из градова североисточног дела Русије) .....	273
<i>Е. Зечевић</i>	
Акваманиле – зооморфни керамички изливници из Србије .....	287
<i>Э. Зечевич</i>	
Зооморфные керамические водолеи из Сербии .....	287
<i>М. Бурић, Т. Павловић</i>	
Унутрашњи фактори који утичу на очуваност скелетних остатака: где су деца и где су зуби? .....	305
<i>М. Джурич, Т. Павлович</i>	
Внутренние факторы, влияющие на сохранение скелетных останков: где дети и зубы? .....	305
Сокращения / Скраћенице .....	313
Сведения об авторах / Подаци о ауторима .....	316

## О СЛОВЕНСКИМ НАЛАЗИМА НА ЈУГУ АВАРСКОГ КАГАНАТА

И. Бугарски  
Београд, Србија

i.bugarski@ai.ac.rs

**Апстракт:** *Иако су Словени представљали једну од најзначајнијих етничких група под аварском влашћу, њихова оставитина се најчешће не издваја довољно јасно, ни у односу на начин сахрањивања, нити према материјалној култури. Рад даје виђење начина на који се вршила етничка интерпретација раносредњовековних налазишта у Војводини, на југу некадашњег Каганата, и покушава да одреди налазе који би се са више сигурности могли приписати Словенима. Реч је о налазима урни, тзв. словенских фибула и појединих посуда израђених без употребе витла. Малобројност тих налаза, распоређених углавном низ обалу Дунава, није сама по себи доказ о малом броју Словена на југу Каганата, чије је присуство на том простору посведочено у писаним изворима. Понуђене аналогije нашим налазима из несловенских контекста не оспоравају њихову могућу словенску атрибуцију, али служе као упозорење да етничко приписивање таквих предмета ваља вршити са више опреза.*

**Кључне речи:** *Аварски каганат, Словени, Војводина, фибуле, керамика, етничка интерпретација*

Као што је то добро познато, Аварски каганат је заснован у Карпатској котлини, после победе над Гепидима и одласка главнине Лангобарда за Италију 568. године. Аварска држава, вођена клановима из Азије, обухватила је различите етничке групе, међу којима су били и Словени. Делом због своје економске моћи, а делом и због још увек недовољне снаге побуњених Бугара и Словена, Каганат је преживео кризу након пропале опсаде Цариграда 626. године. Аварска држава је претрајала све до краја 8. и почетка 9. века, када је била срушена у налетима Франака и Бугара. Године 795, словенски вођа и савезник Франака, горњопосавски кнез Војномир осваја главни аварски ринг и плени легендарно благо, чиме су Словени постали важан политички чинилац на средњем Дунаву (Ковачевић, 1977; Pohl, 1988; Daim, 2003).

Већина историјских извора о Аварима потиче из ране фазе њиховог боравка у Европи, када су представљали велику опасност за Византијско царство. Након 626. године Авари се углавном губе из фокуса хроничара, док нешто опширније вести са запада прате тек време кризе и краха њихове државе (Ковачевић, 1977, с. 209–212). Кључне податке о присуству Словена на југу Каганата оставио је Теофилакт Симоката у свом опису велике победе коју су Ромеји извојевали над Аварима 600. године на реци Тиси. Наводи се да је било заробљено 3.000 Авара, 8.000 Словена, „а осталих разних варвара поред 4.000 још 2.200“ (Theophylact Simocatta, Hist., VIII 3). Међу њима су засигурно били Гепиди који су, по следећој вести, тада пострадали у огромном броју. Одједи ових догађаја забележени су и код Теофана (Theophanes, I, 282).

Наведени подаци, иако вероватно претерани, могли би да одражавају етничку слику на југу аварске државе крајем 6. и почетком 7. века (Димитријевић, 1975, с. 87–90; Бугарски, Иванишевић, 2012, с. 497–498). Такође, ово је први историјски помен о насељеним Словенима у Карпатској котлини, који у област јужног Баната по свему судећи приспевају левом обалом Дунава, из Влашке и Молдавије (Ковачевић, 1977, с. 60). Могуће је да на њихово раније присуство у Банату посредно упућује Прокопијева вест из 551. године о упаду Словена у Илирик, у сарадњи са Гепидима (Procopius, BG, IV 25, 623–625, 15; уп. Станчу, 2015, с. 164–165, н. 3).

Као и у многим другим случајевима, археолошка сазнања није лако уклопити са штурим изворним подацима о аварској држави. Уз то, историјски подаци се каткад неопрезно користе приликом етничке интерпретације раносредњовековних налазишта. Такав је био случај

са оценом два насеља у Бачкој – Ритске долине код Колута (Трифунковић, 1997, с. 123–124) и Магарећег млина код Апатина (Јанковић, 1998, с. 165–167) – где се уз донекле слободну локализацију једног хидронима наводе места на којима Прокопије помиње Словене на Дунаву око 550. године, али не и коментари тих вести из цитираног издања у којима се њихов положај утврђује ван Бачке (Баришић, 1955, н. 72, 102).

Због вишеслојности етногонезе раносредњовековних група, расправа о етничком опредељењу археолошке оставштине је незахвалан, а по некима и немогућ задатак (Brather, 2004; Fehr, 2010). Као што није упутно игнорисати историјске етнониме, извесно је и да појединачни предмети материјалне културе не носе етничка обележја. У случајевима када историјски подаци могу поуздано да се доведу у везу са ансамблима материјалне културе на одређеном простору, тада етничко опредељивање налаза постаје могуће, уз једно ограничење. Те одреднице би требало схватати као збирна имена под којима се сврставају разнородни етнички елементи, пре у културно-временском смислу него дословно (нпр. López Quiroga, Kazanski, Ivanišević, 2017).

Кад је у питању наша тема, засигурно су карактеристичну аварску моду прихватале и њима потчињене популације, тако да су на некрополама које оправдано сматрамо аварским сахрањивани и Германи, Бугари и Словени (Бугарски, 2009, с. 140–142). Веома је сликовита примедба Валтера Пола да су карактеристични аварски налази из неког гроба, посебно на периферији Каганата, могли припадати и особи која је говорила словенски језик, а себе сматрала Бугарином, па се Авари одређују и као „политички етнос“ (Pohl, 1998, р. 42; Pohl, 1988, S. 329). Из овога ипак не следи да се гробови са уобичајеним налазима аварске материјалне културе могу и приписати другим етничким скупинама, о чему ће још бити речи. Археолошком анализом је могуће пратити, мање или више успешно, претрајавање затеченог и доведеног становништва током првог века аварског присуства, након чега долази до униформисања материјалне културе (Vida, 2008, р. 41). Иако су Словени представљали једну од најзначајнијих етничких група под аварском влашћу, њихова оставштина се најчешће не издваја довољно јасно, ни у односу на начин сахрањивања, нити према материјалној култури.

Како би се разјаснила словенска компонента у Каганату, ваљало би укратко размотрити и „аваро-словенско“ одређење, изнедрено средином 20. века у чехословачкој археологији. Оно је донекле оправдано ако се гледа на етнички састав аварске државе, али је упориште такве одреднице у археолошком материјалу слабо. Према запажању Флорина Курте, она је настала на основу тумачења различите керамике на тамошњим авародопским гробљима. Према данас превазиђеној концепцији познатих истраживача тог времена – Ајзнера, Бјалекове, Точика – керамика са витла, римске традиције, обележава Словене, док би за Аваре била карактеристична тзв. номадска или потиска, руком рађена керамика.

Супротно Куртином виђењу (Curta, 2001, р. 93), застарела „аваро-словенска“ кованица није се нарочито пуно користила у српској археологији. У погледу шире оцене да су резултати (рано)средњовековне археологије у Војводини у првим деценијама након Другог светског рата били прожети идејама словенске аутохтоности (Takács, 2006, о. 179), парадигматичан је пример тумачења некрополе Богојево I. Тако се већ у насловима два прилога Павла Велентрајтера уочавају колебања у интерпретацији те грађе. Најпре приписано Словенима (Велентрајтер, 1952), аутор је налазиште у нешто каснијем осврту одредио „... временски као некрополу аваро-словенског доба, а етнички, већ с обзиром на антрополошки материјал у коме претежу монголоидни елементи, приморани смо да ју припишемо Аварима“ (Велентрајтер, 1960, нап. 1). На овом месту бих цитирао и одређење насеља у Ботри, из пера Небојше Станојева, које је датовано у време 8–9. века, односно у период „кога називамо аварским, са материјалном културом која има обележја локалне традиције са елементима словенске – пенковске и све евидентнијим елементима салтовске културе у Панонској низији“ (Станојев, 1996, с. 20). Овај закључак представља сажетак сложеног концепта којег је аутор раније формулисао (Станојевић, 1987, с. 128–131).

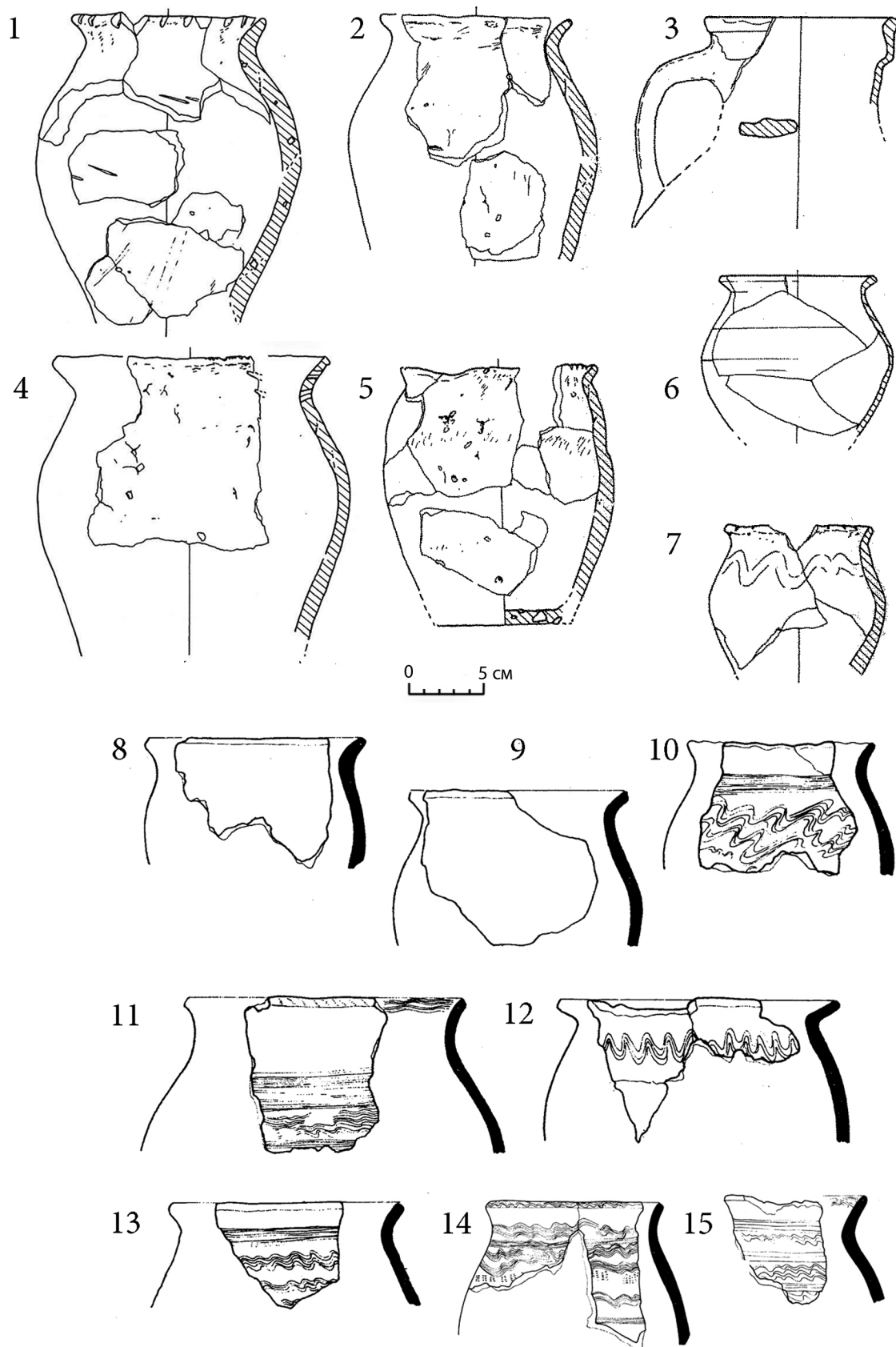
Чини се да словенско одређење авародопских налазишта у Војводини није било условљено конкретним идеолошким или политичким диктатима, колико можда олакшим прихватањем археолошке „аваро-словенске“ парадигме, која је испрва имала одјека и међу ауторима престижне београдске византолошке школе (нпр. Баришић, 1956). У српској археологији се оновремена гробља уобичајено приписују Аварима, а насеља по правилу Словенима, вероватно и због чврсто укорене предрасуде о номадском начину живота европских Авара (уп. Бугарски, 2009, с. 138–140). У том кључу може да се разуме и упитно, али не нужно нетачно приписивање Словенима неких не сасвим изражајних раносредњовековних налазишта у Војводини (уп. Радичевич, 2015), нпр. Магарећег млина код Апатина (Јанковић, 1998: Сл. 1: 1–7), Гунароша (Анђелић, 2003), Озариковог салаша (Анђелић, 1994), Ботре (Станојевић, 1987, с. 128–131; Станојев, 1996, с. 20), Панчева – Ливада (Ђорђевић, Ђорђевић, 2012) или Бољеваца (Мркобрад, 1985, с. 191–192; Мркобрад, 1986, с. 64: Сл. 1: 8–15).

У опште узев сиромашној материјалној култури раносредњовековних насеља у Војводини, управо се руком рађена керамика често узима као обележје словенске припадности. Требало би нагласити да ова грнчарија није довољно проучена, што доводи до велике разлике – око два века – између археолошког и C14 датовања (Радичевич, 2015, с. 292, 300, н. 1). Само по себи се намеће питање у којој мери може да буде поуздано етничко приписивање археолошког материјала чији се временски оквир успоставља тек уз примену метода апсолутног датовања. Уз то, паралеле за налазе руком рађене грнчарије су се у многим случајевима тражиле на удаљенијим просторима, ван Аварског каганата.

Мањи број раносредњовековних насеља је приписан Словенима иако се на њима јавља препознатљив материјал другачијег етничког предзнака. Споменуто насеље на локалитету Ритска долина код Колута је датовано пре 567. године, иако би на основу карактеристичне германске керамике, која није дискутована у чланцима Станка Трифуновића (Трифуновић, 1997, с. 118, Т. V: 5, 8, 9; Трифуновић, 1999–2000, с. 61, 73, Т. XVI: 14), можда могло да се датује и након доласка Авара. Пренебрегнуто присуство веома препознатљиве германске керамике у Колуту требало би да представља полазиште приликом етничког приписивања насеља, пре него руком рађено посуђе које се у сличним облицима јавља у различитим контекстима (Bugarski, Ivanišević, 2016, p. 158–159, fig. 14). Врло сличан пример налазишта са десне обале Дунава и погрешне етничке интерпретације пружа насеље на локалитету Река у Ритопеку (Јанковић, Јанковић, 1990, с. 17, 82–83; супротно: Радичевич, 2015, с. 292–293, 301–302, рис. 8). Према истом начелу, насеље 8–9. века код Адашеваца би се, на основу пар налаза тзв. жуте керамике (Минић, 1995), пре могло приписати Аварима, или чак Бугарима, него Словенима (Bugarski, 2008, n. 24).

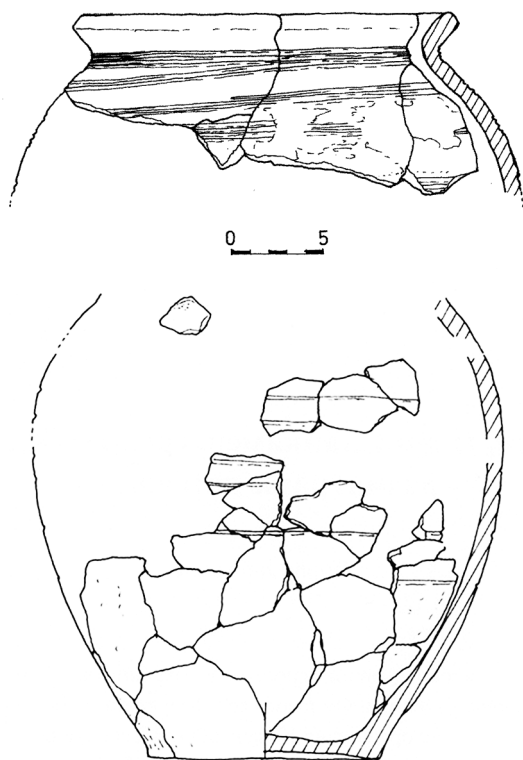
Познато ми је само пар места у новијој српској литератури где је остављена могућност словенског одређења довољно изражајних авародопских гробаља. Тако је некропола на локалитету Калварија код Банатског Карловца приписана Аварима, „али ништа мање разлога немамо да је сматрамо словенском“ (Трифуновић, 1990, с. 105). Пошто је руком рађене керамичке лонце са овог локалитета могуће одредити према референтној типологији авародопских посуда (Vida, 1999, Тур. ШИД2–4, ШИД1, ШИД5), некропола би могла да се датује до око 650. године (Ivanišević, Bugarski, 2008, p. 53). Занимљив налаз из Калварије представља и бронзана лучна фибула са псеудонамотајем. По Тивадару Види, који у своја разматрања није уврстио налаз из Банатског Карловца, одговарајуће ромејске фибуле на тлу Панонске низије су припадале придошлицама скромног статуса, аварским заробљеницима са Балкана (Vida, 2009, pp. 251–255).

Донекле слична претходној је новија процена састава сахрањених на „аварско-словенској“ некрополи Полет у Врбасу. Став да „целокупан археолошки материјал... [може да сведочи] о доласку, вероватно насилном, становништва састављеног од различитих етничких елемената... [и да он] показује да се не ради о богатом становништву већ пре о избеглицама“, уз оцену о социјалној стратификацији гробља, као да потцртава словенску компоненту сахрањених (Гргуровић, 2009, с. 281, 285–287). О етничком саставу популације сахрањене на овом гробљу



Сл. 1. 1–7 – Апатин – Магарећи млин; 8–15 – Бољевици: избор керамичких посуда (према Јанковић, 1998; Мркобрад, 1985) Р. 1:4





Сл. 2. Нови Сланкамен – Чаревци:  
урне (према Јанковић, 2003). Р. 1:4

Најупечатљивија потврда словенског присуства на југу аварског простора свакако је недовољно докуметнована некропола спаљених покојника из Новог Сланкамена, негирана касноаварским гробљем. На основу стратиграфске слике и израде урни на витлу (Сл. 2), ти гробови би могли да се датују у завршне деценије 7. или почетак 8. века. Истражена су два гроба кремираних покојника, а нађено је још остатака у ракама познијих скелтних гробова. Урне, датоване нешто касније у публикацији Ђорђа Јанковића, биле су плитко укопане и оштећене орањем, што би могло да се прихвати као једно од општих објашњења зашто их је забележено тако мало на нашем простору. У једној урни било је истопљене бронзе, а гореле су и кости неке птице (Јанковић, 2003, с. 98–100, сл. 1, 2). У Челареву је, уз касноаварске и јеврејске, најмалобројнија група гробова одређена као словенска. Поред скелетних сахрана извршених по, како се наводи, хришћанском обреду, налазе се и плитко укопане урне са остацима спаљених покојника. Ипак, сем ових неколико узгредних коментара, није објављен ниједан други податак, нити илустрација (Гачић, Савић, Гачић, Бунарџић, 2008, с. 22).

Од оближњих налаза, са обода Карпатске котлине у данашњој Хрватској, можемо навести гроб спаљеног покојника из Лобора, датован у крај 8. или почетак 9. века (Filipcs, 2009), некрополу сличног датовања од око 30 гробова у урнама израђеним слободном руком или на спором витлу из Белишћа (Filipcs, 2015, s. 81–82), те налаз десет урни са спорог витла из Винковаца, које се на основу типолошке и C14 анализе датују од краја 7. до средине 8. века (Sekelj Ivančan, Tkalčec, 2006). Најпознатија словенска некропола спаљених покојника на тлу Каганата је свакако Покасепетк у југозападној Мађарској где је, поред кремација у оквиру раноаварске некрополе, констатовано гробље од 172 гроба са спаљеним покојницима, чији су остаци били сахрањени у урнама или плитким јамама. Некропола је била активна од средине 8. и вероватно током 9. столећа (Sós, Salamon, 1995, p. 129–135). Налази из хрватског дела Панонске низије и нарочито из групе Покасепетк-Залакомар (*Pókaszepetk-Zalacomár*) су, барем за сада, знатно бројнији од војвођанских.

дискутовали су и физички антрополози. Свестан да су археолози некрополу приписали Аварима, Србољуб Живановић је ипак написао да је „антрополошко проучавање [...] довело [...] до закључка да су скелети из Врбаса словенског порекла без обзира на археолошки материјал“ (Живановић, 1966–1968, с. 140). С друге стране, према Живку Микићу, некропола у Врбасу припада групи налазишта која скоро ништа не говоре о биоантрополошким процесима у раном средњем веку на тлу Војводине (Микић, 1995–1996, с. 157–158). Са данашње тачке гледишта, сасвим је извесно да скелетни материјал не може сведочити о друштвеној категорији као што је етничка припадност.

Због свега наведеног, налазе и локалитете из времена и са подручја аварске превласти би на српском језику ваљало одређивати као *авародопске*. То нијансирање је преузето из литературе на немачком језику, у којој се обично корисити придев *awarenzeitliche* (*Avar-Period* на енглеском), а у новије време се и у Хрватској уобичајила *avarodobna* одредница. Након описа германских трагова са југа Каганата (Bugarski, Ivanišević, 2016), овом приликом бих покушао да из те шире археолошке оставштине издвојим налазе који би са више сигурности могли да се припишу Словенима.

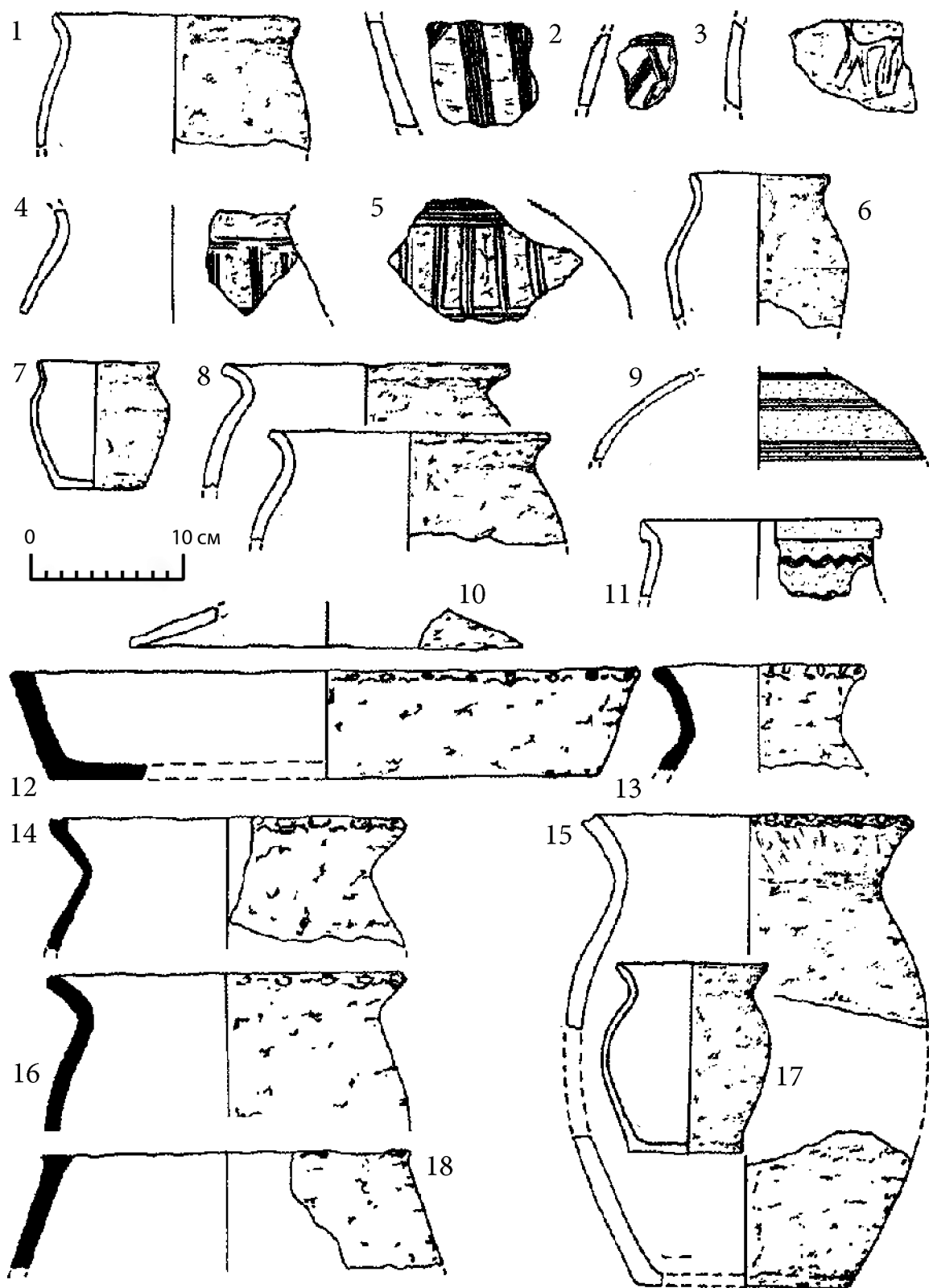
Кад је реч о насеобинским остацима, на локалитету Вишњевача у Падеју откривена је једна укопана кућа с две просторије и три велика укопа, можда позајмишта земље за извлачење блатне руде гвожђа (Трифуновић, 1999–2000, с. 75–76, сл. 5, 6). Уз мноштво животињских костију, фрагменте жрвња, ножеве, брусеве и пршљенке, бројни керамички налази су већином били израђени слободном руком (Сл. 3). Осим лонаца, заступљене су и зделе, вршници, „питуличарке” и црепуља, док је малобројна керамика са витла вероватно византијског порекла (Стојић, 2002).

Међу бројним сличним налазима, предност је дата посуђу културног круга Ипотешти-Кандешти-Ћурел (*Ipotești-Cândești-Ciurel*) из Влашке низије и Молдавије (уп. Teodor 2004), уз навођење аналогија са простора Словачке, Моравске и Мађарске. Паралеле се траже и у малобројној објављеној грнчарији из Војводине, као и у словенском материјалу из Босне (Трифуновић, 1997, с. 119). Иако не може да буде до краја подесно поређење аварске гробне керамике, у којој су углавном заступљени лонци мањих димензија, са истовременом насеобинском керамиком у којој има и далеко већих посуда, ваљало би понудити сличне налазе и из тог донекле пренебрегнутог корпуса. Првенствено по облику, један од илустрованих лонаца из Падеја (Стојић, 2002, Т. III: 1) наликује на представнике типа III D5 по класификацији Тивадара Виде, с датовањем у првој четвртини 7. века, док три лонца (Стојић, 2002, Т. I: 1, VI: 2, VII: 3) подсећају на лонце типа III D1 (Сл. 3: 16), односно III D10, датоване од око 670. до око 700. године (Vida, 1999, Taf. 175). Најчешћи украс на руком рађеним лонцима је утискивање јамица по ободу (Сл. 3:13–16), што се бележи на разним просторима од праисторије до позног средњег века (Стојић, 2002, с. 104–105). У цитираној типологији Тивадара Виде, тако украшени лонци сврставају се у групу III D1 рано- и средњоаварске керамике. Наглашено је да руком рађене посуде дугих вратова с јамицама по ободу наликују на насеобинску керамику 7. века из Дунајвароша (Dunaújváros) (Трифуновић, 1999–2000, с. 61).

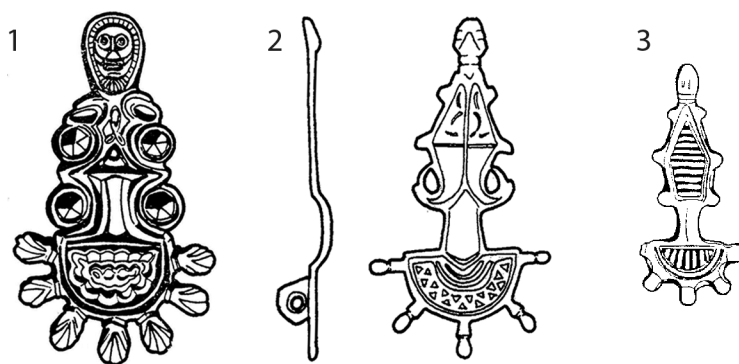
Најкарактеристичнији украс на руком рађеној грнчарији је изведен урезивањем усправних снопова у поље омеђено водоравним линијама (Сл. 3:2–5). Слични примери су нађени у Словачкој, Моравској, Босни и у Аргосу (Трифуновић, 1997, с. 119; Стојић, 2002, с. 106). Уз то, једну од три групе урни са словенског гробља у Олимпији на Пелопонезу, из друге половине 7. и с почетка 8. века, чине управо руком рађене посуде украшене усправним сноповима линија (Vida, Völling, 2000, S. 54–55, Abb. 15). С друге стране, слично украшена руком рађена посуда потиче и из гроба 79 на аварској некрополи Полет у Врбасу. У том гробу је нађена и шоља из групе касноаварске тзв. жуте керамике (Nagy, 1971, с. 204, Т. XLVI: 1, 2). Налаз из Врбаса сведочи да су се лонци украшени сноповима урезаних водоравних и усправних линија користили и у аварском окружењу, чак у другој половини 8. века. Имајући у виду све посредне аналогије, ансамбл из Падеја би могао да се датије шире у 7. век, а особено украшена керамика снажи претпоставку да је становништво било словенско (уп. Ivanišević, Bugarski, 2008, p. 52).

Словенско присуство се лоцира и у Дубовцу у јужном Банату, одакле потичу налази једне познате фибуле (Сл. 4:1) и раносредњовековне куће са локалитета Кошића брег (Сл. 5). Услови налаза лучне фибуле са људском представом на нози, висине 7,1 cm и ливене у бронзи (потину), нису познати (Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962, s. 16, sl. 1; Popović, 1979, p. 640, fig. 19). Фибула из Дубовца је уврштена још у познати рад Јоахима Вернера, где је сврстана у групу I В (Werner, 1950, S. 152, T. 28:13). И поред извесних особености, типолошко опредељење је задржано у прегледу Флорина Курте, који је закључио да група од укупно 31 такве фибуле са широког простора – од источне Европе преко Подунавља до Турске и Грчке – не представља резултат једне миграције, већ више потенцијалних, делимично подударних кретњи, при чему се ти налази не посматрају као етничка, већ статусна и полна ознака, пре свега као обележје удате жене, припаднице елите која је током 7. века настајала на ширем простору.

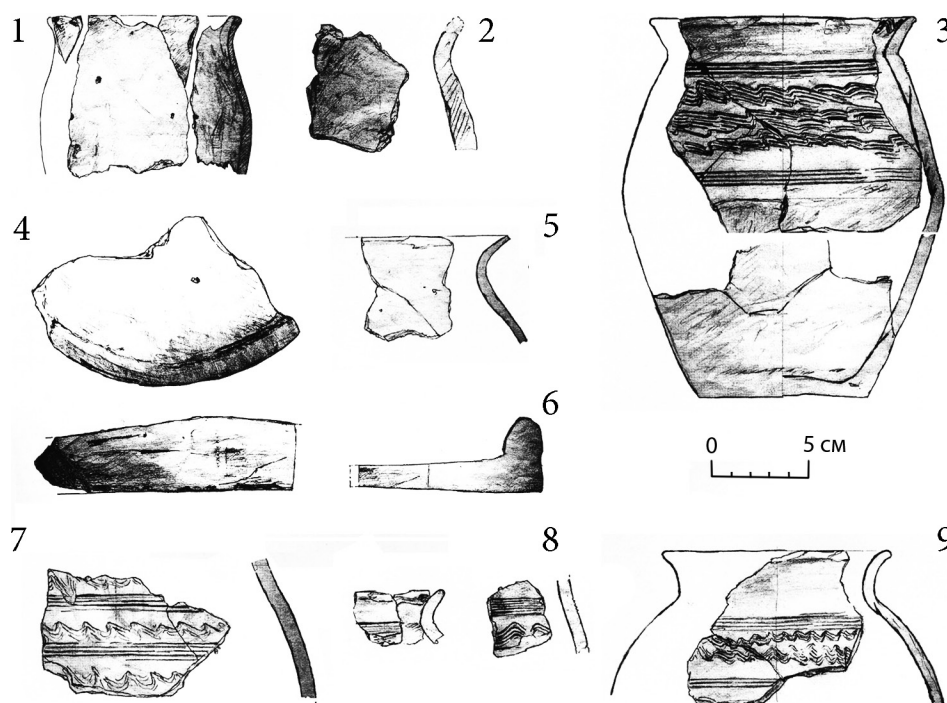
Иако су готово све фибуле ове класе међусобно различите, што не говори у прилог њиховој серијској производњи (Curta, 2005, p. 103, 124–126, 131–132), убедљиво најсличнији



Сл. 3. Падеј – Вишњевача: избор керамичких посуда  
(према Трифуновић, 1999–2000; Стојић, 2002). Р. 1:4



Сл. 4. 1 – Дубовац; 2 – Бачко Петрово Село – Чик; 3 – Нови Бановци – Пургер: налази тзв. словенских фибула (према Dimitrijević, Kovačević, Vinški, 1962; Бугарски, 2009). Р. 2:3



Сл. 5. Дубовац – Кошића брег: избор керамичких посуда (према Јанковић, 2012). Р. 1:4

налаз фибули из Дубовца, тек нешто већих димензија (7,7 cm), потиче из гроба 36 са команске некрополе у Љешу у Албанији (Lezhë), у којем је била сахрањена особа женског пола. Сем позлаћене бронзане фибуле, у тој каменој гробној конструкцији су нађене и сребрна наушница и врх стрелице (Prendi, 1979–1980, f. 129, 132, T. XIV: 36, XX: 3; Curta, 2005, cat. no. 9, p. 135, n. 124; Gandila, 2018, p. 90, n. 170). Иако се, како је то већ наглашено, у савременој науци подразумева опрез у етничком приписивању налаза и оцени етничког састава неке групе, сматрам да се до данас одржао закључак Владислава Поповића да је култура Комани-Кроја (*Komani-Kruja*) „урбана, постантичка, ретардирана римско-византијска и превасходно хришћанска“ (Поповић, 1988, с. 230).

Полуукопана кућа са локалитета Кошића брег била је четвороугаона, површине око 10 m<sup>2</sup>, са остацима неке камене конструкције и, могуће, пећи (Јанковић, 2012, с. 46, сл. 2). У кући су нађене посуде израђене слободном руком и лонци са спорог витла (Сл. 5), који су веома детаљно описани у чланку Ђорђа Јанковића. Група руком рађене грнчарије састоји се



из неукрашених лонаца, неколико тава (тзв. питуличарки) и једног поклопца. Најочуванији лонац (Јанковић, 2012, с. 47–49, сл. 3: Сл. 5:1) могао би прилично поуздано да се повеже са групом III D6/a Тивадара Виде, коју чине, како се наводи, посуде источноевропског порекла. На простору Аварског каганата такви налази се углавном групишу у Великој мађарској равници и Трансилванији (Vida, 1999, S. 145, Abb. 59). Лонци са спорог витла су сферичног облика с разгрнутим или биконични са косо постављеним ободом, украшени валовницама и водоравним сноповима линија. Пружају сигурно полазиште за датовање налазишта, од шездесетих до осамдесетих година 7. века (Јанковић, 2012, с. 49–52, сл. 4: Сл. 5: 3, 7–9), што би могло да се коригује у, најуже, последње три деценије 7. века.

Након веома сложене анализе и после осврта на фибулу из Дубовца, на основу керамике је оцењено да локалитет Кошића брег „припада култури Срба“ (Јанковић, 2012, с. 53). Словенско етничко одређење не може да се искључи, али остаје чињеница да се о српској грнчарији 7. века не зна практично ништа, и да је методолошки тешко одрживо приписивање малобројних налаза са широког балканског подручја, наводно пореклом из околине Беча, „областима српског расејања“ (Јанковић, 2012, с. 52). И у овом случају је у великој мери остављен по страни узорак са простора Аварског каганата, за разлику од нпр. исцрпне анализе којој је Јоан Станчу подвргао керамичке налазе из суседних румунских области, пре свега Трансилваније (Станчу, 2015). Оновремену грнчарију са југа Баната било би најприродније сагледавати у том окружењу, и у случају да се прихвати словенска интерпретација.

Од металних налаза треба поменути и фибулу Вернерове класе I D (уп. Werner, 1950) са некрополе Чик код Бачког Петровог Села (Сл. 4: 2). Тај налаз не потиче из јасно документоване целине – припада хипотетичном гробу I којем је приписана и једна старија фибула, вероватно из неког сарматског гроба. Млађа фибула, ливена у бронзи и висине 6,7 cm, представља једини предмет на гробљу који би се са више аргумената могао приписати словенском, или можда чак германском присуству (Бугарски, 2009, с. 29, 99–100; т. I: I–2). Ева Гарам, примерице, одговарајуће предмете из аварских гробова сматра налазима германског порекла (Garam, 2003, о. 107–111, 123, Abb. 11: 7, 8). Није спорно да је типолошко порекло тих фибула у германском материјалу (Curta, 2006, р. 426, 430; Бугарски, 2009, с. 100–101; Мастыкова, 2009, с. 55–56; Kazanski, 2013; уп. Koch, 1998, S. 221–251, Taf. 34–36), па се у руској литератури оне неутрално одређују и као *постисточногерманске* (Гавритухин, Обломский, 1996, с. 36).

Услови налаза отежавају и евентуално приписивање фибуле са Чика локлавној и надрегионалној елити у повоју, како и фибуле класе I D тумачи Флорин Курта. Наш налаз представља један од 73 уноса у ауторовом корпусу, који обухвата предмете са простора од Мазурије на северу (који се не доводе у везу са Словенима), Украјине на истоку, до Грчке на југу (Curta, 2006, cat. no. 1, р. 460–465, fig. 5). Фибула са Чика припада једној од бројнијих група у оквиру класе I D, са сличним налазима из гробнице 10 на некрополи Лучистое на Криму (Ajbabin, 2011, S. 142, Abb. 68: 6) и из гроба у околини Едесе у Грчкој (Katsougiannopoulou, 2009, р. 219–220, fig. 4). Те аналогije су на основу византијских копчи из истих целина јасно датоване у време 7. века.

Са локалитета Пургер у Новим Бановцима знамо за бројне случајне налазе из разних епоха, а међу њима и за једну од укупно десет познатих фибула Вернерове класе I J (Сл. 4: 3). Фибула особеног украса, дужине 4,9 cm, ливена је у бронзи (Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962, s. 86, sl. 19; Popović, 1979, р. 644, fig. 26). Концентрација таквих налаза бележи се у Мазурији, па их је још Јоахим Вернер протумачио као предмет словенске трговине са продавцима ћилибара са севера, а не као доказ миграција, што је једина група сродних фибула којој аутор није дао словенски предзнак (Werner, 1950, S. 154–155, 167). У новије време, Флорин Курта је изнео мишљење да су те фибуле и настале у Мазурији, и наводи укупно четири налаза из балтичке регије. Ретки налази из прецизније датованих контекста могу да се одреде у позни 6. и рани 7. век. Фибуле ове класе су врло униформне, а на основу изразите сличности предмета са налазишта Киелари и Тумијани у Пољској (Kielary, Tumiany) и наших из Нових Бановаца и Неготина, као и на основу већ представљеног сагледавања





Сл. 6. Врбас – Циглана Полет: модел за израду фибуле тзв. дњепровског типа (фото: В. Гргуровић). Р. 2:3

сродних фибула као статусног обележја и њихове дистрибуције, Курта верује да су ти предмети размењивани као дарови, можда брачни, између припадника источноевропских виших слојева (Curta, 2009, cat. no. 5, p. 124–125, 128–131, n. 7, fig. 2).

Последњи налаз из нашег прегледа потиче из уништеног гроба са авародопске нерополе Полет у Врбасу, у којем је наводно стајао на грудима покојника. Бронзани предмет дужине 11,7 cm, ливен с проламањем, у старијој литератури је описиван као „оков псеудо-фибуле“. Препознато је да је налаз украшен стилизованом људском и животињским главама. Глава је са доњим делом била спојена не само кратким вратом, већ и помоћу две пречкице које нису сачуване (Сл. 6). На предмету нема остатака механизма за закопчавање, па је оцењено да оков израђен по узору на фибуле дњепровског типа (Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962, s. 63, sl. 1; Nagy, 1971, c. 217).

Тај тип (*Typ Dnepr*) је издвојен још у чувеном раду Јоахима Вернера (Werner, 1950, S. 158–159), а у новије време могу да се истакну синтезе Бартоломеја Шмоњевског и Власте Родинкове (Szmoniewski, 2004; Родинкова, 2006б), као и публикација налаза из Врбаса Весне Гргуровић (2009). Према ранијим сазнањима, такве фибуле су потицале из средњег Подњепровља, уз групу налаза са Крима, док се налаз из Врбаса водио као једини ван јужне Русије (Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962, s. 63; Nagy, 1971, c. 217). Међутим, у новије време су објављени или спомињани и слични налази из Белорусије, Молдавије, Бугарске и са две некрополе у Мађарској (уп. Szmoniewski, 2004, p. 301–302).

Шмоњевски је фибуле овог типа, према декоративним решењима, поделио у два антропозооморфна стила. Први стил одликује израженија фигуралност и богата урезана орнаментика, а други знатно сведенији украс. Важну одлику другог стила, коме припада налаз из Врбаса, представљају вертикалне пречкице које спајају горње и доње делове фибула (Szmoniewski, 2004, p. 302–306, fig. 1, 3). Представници стила I, међу њима и налази из чувеног блага из Мартиновке (Pekarskaja, Kidd, 1994, Kat. Nr. 37–38, Taf. 3–5), поред представе једне људске главе носе главе паунова, мотив из византијског културног круга (Szmoniewski, 2004, p. 304). Урезани украси на тим фибулама наликују на орнаментике типа Мартиновка (*Martynovka*), који је ромејског порекла. Вероватно и због тога Ева Гарам, не правећи разлику између два стила, све фибуле дњепровског типа опредељује у тип Мартиновка (Garam, 2003, o. 123), што може да узрокује грешке у датовању и културној атрибуцији.

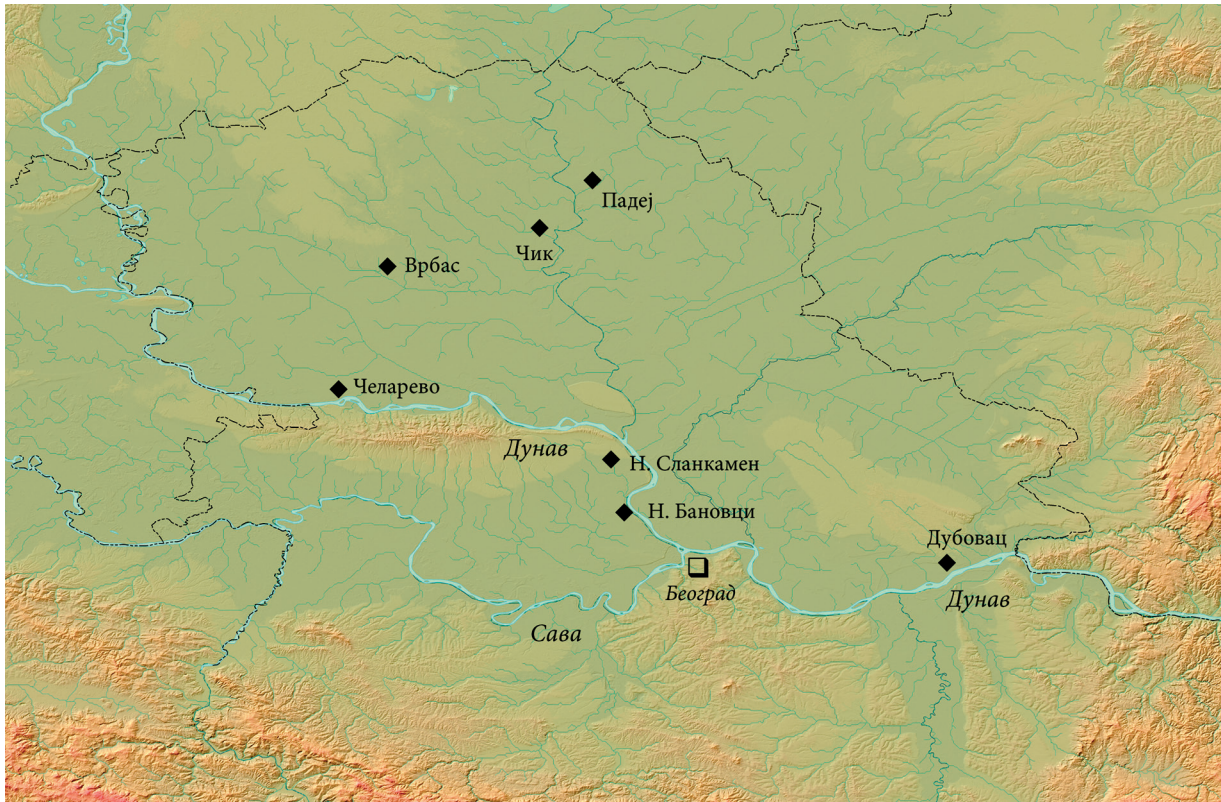
Представници стила I су превасходно из друге половине 7. века, док би стил II најпре припадао првој половини 8. века (Szmoniewski, 2004, p. 306), а разлике постоје и у одређивању њиховог порекла. Покушавајући да одгонетне етничку позадину налаза, Шмоњевски има на уму различите могућности, односно кретање самих предмета, занатлија или читавих популација. Док фибуле стила I представљају страну појаву у Подњепровљу, налази стила II су тамо локално израђивани по узору на претходну групу. Њихова појава се поклапа са ширењем културе Пенковка, која се уобичајено повезује са Антима. Уважавајући етничку хетерогеност те културе (уп. Гавритухин, Обломский, 1996, с. 121–124, 141–144), Шмоњевски се суздржао од стриктног приписивања тих налаза Антима (Szmoniewski, 2004, pp. 302–303). Ипак, делује извесно да је порекло дњепарских фибула стила II словенско.

По истом аутору, антропоморфне фибуле су могле да допру до Дњепра у историјски потврђеним кретањима Словена између граница Византије и тих предела, као и приликом продора Бугара у ту област. За нашу анализу је важније питање доспећа познијег предмета стила II у Врбас. Ово тим пре, што тај предмет без механизма за закопчавање вероватно не представља ни фибулу, нити „псеудофибулу“ или оков, већ модел за израду фибула. Весна Гргуровић је недавно указала на ту могућност, али је ипак остала на становишту да је предмет био направљен „као фубула, а да је након оштећења преправљена и да је послужила као оков“ (Гргуровић, 2009, с. 286–288; уп. Curta, 2005, p. 124, n. 95).

У сваком случају, стилска анализа је омогућила да се направи суштинска разлика између нпр. фибуле стила I са некрополе Келкед – Фекетекапу А (Kölked-Feketekapu A) и ове позније из Врбаса. Ако као референтну област узмемо Подњепровље, мађарски налаз (Kiss, 1996, S. 200–201, N. 68, Abb. 34: 28, Taf. 76: 6, 148: 5) је представник фибула које су тамо доспеле (стил I), док је налаз из Врбаса модел сличних фибула који се оданде вратио (стил II). Сличне разлике су уочене и у типолошкој подели антропозооморфних фибула, где се оне описаног стила I сврставају у подгрупу једноставних (I), док су фибуле стила II описане као сложене (подгрупа II). Уочена је и једнака временска разлика између две групе израђевина, с тим што Власта Родинкова даје нижу хронологију, у оквиру 7. века (Родинкова, 2006а, с. 41, рис. 3).

Наш налаз би, тако, могао да упућује на долазак дела словенске популације из Подњепровља у првој половини 8. века, или пак неког од тамошњих мајстора (уп. Гргуровић, 2009, 287). У том смислу, може се напоменути и да је у гробу 118 на некрополи у Врбасу нађен златарски чекић (Nagy, 1971, с. 208, Т. XXIII: 9; Bugarski, 2015, p. 136; уп. Bálint, 2010, p. 150, pl. 19; Rácz, 2014, S. 114, Taf. 73: 3, 74: 2–4). Родинкова ипак мисли да је налаз из Врбаса настао локално, као „случајна мутација“, прожимањем подунавских декоративних традиција и удаљених образаца из дњепровске регије (Родинкова, 2006б, с. 52, рис. 3: 34). Сматрам да су сличности предмета из Врбаса са сродним налазима из Подњепровља сувише велике да би се прихватило такво тумачење. Све и да је наш модел доспео у околину данашњег Врбаса путем поклона или трговине, као и остали налази тзв. словенских фибула он сведочи о живом кретању људи и идеја и контактима које су током 7. и 8. столећа остваривале различите заједнице на широком простору од Украјине до Медитерана. Словенско учешће у тим процесима, који падају у време слома византијске власти и депопулације на централнобалканском простору који се граничио са Каганатом (уп. Бугарски, Радишић, 2016, с. 91–95, 98–99), свакако је било значајно.

Закључујући ово разматрање, поновио бих да су нам гробови кремираних покојника познати само са две локације у Војводини, те да се фибуле Вернерове групе I не могу без резерве третирати као етничка обележја (Vagalinski, 1994; Vida, Völling, 2000, S. 32), макар док се не изврши просторна анализа типолошки најстаријих представника појединих класа (в. Ivanišević 2021). Сличне недоумице се у већој мери односе и на руком рађену насеобинску керамику, за коју још увек нису успостављени ни јасни временски оквири. С вероватним изузетком лонаца из Падеја, остала гњетана грнчарија се приписује Словенима на основу мање убедљивих паралела, што се односи и на тзв. подунавску керамику са витла.



Сл. 7. Просторни распоред разматраних налаза у данашњој Војводини (карта: И. Бугарски)

Понуђене аналогije нашим налазима из несловенских контекста – аварског, балтског или команског – не оспоравају њихову могућу словенску атрибуцију, али служе као упозорење да етничко приписивање таквих предмета ваља вршити са више опреза него што се то често чини. Описани налази углавном не потичу из јасних археолошких контекста, што још више отежава доношење одређенијих закључака. Исто је примећено приликом анализе могућих трагова словенског присуства у Грчкој где, насупротив случајним или појединачним налазима, тек прецизно документовани начин сахрањивања на малом гробљу у Олимпији (Vida, Völling, 2000) пружа чврсто упориште за словенско одређење нађених фибула и керамичких посуда – урни (Katsougiannopoulou, 2009, p. 228–229).

С друге стране, малобројност урни није доказ о малом броју Словена на југу Каганата. Уз чињеницу да је гробове кремираних покојника знатно теже уочити на терену него скелетне сахране, и да су они лакше подложни уништењу током земљаних радова, јасно је и да су Словени на тлу аварске државе углавном прихватили скелетно сахрањивање (Бугарски, 2009, с. 142; уп. Гарашанин, Ковачевић, 1950, с. 198; Филиповић, 1959, с. 121). Словенско присуство на југу Каганата је, поновимо, посведочено у историјским изворима, и засигурно је било значајно и у авародопским насељима и гробљима на том простору, али се у археолошком материјалу препознаје теже него германско или ромејско (уп. Vida, 2008; Vida, 2009; Bugarski, 2012; Bugarski, Ivanišević, 2016).

Просторно гледајући, сем Падеја и Бачког Петровог Села у Потисју и Врбаса на ободу Телечке висоравни, остала места обрађених налаза се пружају низ обалу Дунава, што није у нескладу с наведеним историјским податком (Сл. 7). Ти малобројни налази наговештавају модел саживота уз одређену аутономију групе – сахране у урнама – или пак појединачног или мањинског присуства на аварским некрополама, док по питању етничке слике насеља археолошки материјал није довољно речит, што је свакако и последица малог броја систематски истражених и публикованих локалитета из доба раног средњег века на разматраном простору.



## ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

**Procopius.** Procopii Caesariensis opera omnia II: De bellis libris V–VIII: Bellum Gothicum / Hrsg. J. Haurgy. Lipsiae: B. G. Teubner. 1905. 678 S.

**Theophanes.** The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813 / Eds C. Mango, R. Scott. Oxford: Clarendon Press. 1997. 744 p.

**Theophylact Simocatta.** The History of Theophylact Simocatta / Eds M. Whitby, M. Whitby. Oxford: Clarendon Press. 1986. 258 p.

## ЛИТЕРАТУРА

**Анђелић Д., 1994.** Два средњовековна насеља откривена приликом изградње аутопута Е–75 (Београд–Суботица) // ГПСКВ. № XVII. С. 115–131.

**Анђелић Д., 2003.** Гунарош, локалитет „П. Д. Победа“ – касноантичко и средњовековно насеље // Споменица Јована Ковачевића / Ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић. Београд: САД; Универзитет у Београду, Филозофски факултет. С. 369–375.

**Баришић Ф., 1955.** Прокопије [коментари] // Византиски извори за историју народа Југославије I (Посебна издања књ. ССХLI – Византолошки институт књ. 3) / Ур. Г. Острогорски. Београд: Научна књига. С. 17–72.

**Баришић Ф., 1956.** Цар Фока (602–610) и подунавски Авари-Словени // ЗРВИ. № 4. С. 73–88.

**Бугарски И., 2009.** Некрополе из доба антике и раног средњег века на локалитету Чик (Посебна издања 46). Београд: Археолошки институт; Градски музеј Бечеј. 183 с.

**Бугарски И., Иванишевић В., 2012.** Пограничје Римској империји и варваров: Система оборони Империји од Куција до Ледераты // Лесная и лесостепная зоны восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов. Конференција 3 / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула: Гос. музей-заповедник «Куликово поле». С. 482–511.

**Бугарски И., Радишић М., 2016.** Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама // Процеси византинизације и српска археологија (Византијско наслеђе и српска уметност I) / Ур. В. Бикић. Београд: Српски комитет за византологију; ЈП Службени гласник; Византолошки институт САНУ. С. 91–99.

**Веленрајтер П. П., 1952.** Словенска некропола из VII–VIII века у Богојеу (Претходни извештај о ископавањима у Богојеу од 28 маја до 10 јуна 1951 године) // РВМ. № 1. С. 135–143.

**Веленрајтер П. П., 1960.** Извештај о ископавању аварске некрополе у Богојеу 1952. године // РВМ. № 9. С. 176–185.

**Гавритухин И. О., Обломский А. М., 1996.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст (Раннеславянский мир 3). Москва: ИА РАН; Курский областной археологический музей. 296 с.

**Гарашанин М., Ковачевић Ј., 1950.** Преглед материјалне културе Јужних Словена (Музејски приручник 3–5). Београд: Просвета. 239 с.

**Гачић, Д., Савић, Н., Гачић, Ђ., Бунарџић, Р., 2008.** Нови Сад – Стара варош 7000 година (Каталог изложбе). Нови Сад: Музеј Града Новог Сада. 31 с.

**Гргуровић В. П., 2009.** Антропозооморфна псеудофибула из Врбаса // ГСАД. № 25. С. 281–290.

**Димитријевић Д., 1975.** Доба великих миграција // Шажкашка. Историја I / Ур. С. Гавриловић. Нови Сад: Матица српска; Војвођански музеј. С. 68–96.

**Живановић С., 1966–1968.** Резултати антрополошког проучавања скелета из некрополе у Врбасу // РВМ. № 15–17. С. 133–145.

**Јанковић Ђ., 1998.** Кућа VI столећа код Апатина // Archaeoslavica. № 3. С. 157–169.

**Јанковић Ђ., 2003.** Чаревци, Нови Сланкамен, гробље IX столећа – разматрање датовања // Споменица Јована Ковачевића / Ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић. Београд: САД; Универзитет у Београду, Филозофски факултет. С. 97–110.

- Јанковић Ђ., 2012.** Дубовац – налаз српске грнчарије из 7. века // Весник. № 39/2012. С. 45–55.
- Јанковић М., Јанковић Ђ., 1990.** Словени у Југословенском Подунављу (Каталог изложбе 36). Београд: Музеј града Београда. 149 с.
- Ковачевић Ј., 1977.** Аварски каганат. Београд: Српска књижевна задруга. 239 с.
- Мастыкова А. В., 2009.** Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. н. э. Москва: ИА РАН. 500 с.
- Микић Ж., 1995–1996.** Преглед истраживања средњовековних некропола у Војводини – антрополошки резултати // РМВ. № 37–38. С. 155–158.
- Минић Д., 1995.** Раносредњовековно насеље код Адашеваца (40, 41) // Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем / Ур.3. Вапа. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе. С. 249–256.
- Мркобрад Д., 1985.** Налаз ранословенске земунице из Бољеваца // ГСАД. № 2. С. 188–192.
- Мркобрад Д., 1986.** Село, Бољевци код Земуна. Словенско насеље // АР. № 25. С. 63–66.
- Поповић В., 1988.** Албанија у касној антици // Илири и Албанци. Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године (Научни скупови књ. XXXIX – Одељење историјских наука књ. 10) / Ур. М. Гарашанин. Београд: САНУ. С. 201–252.
- Радичевич Д., 2015.** К изучению раннеславянских памятников Сербского Подунавья (вопросы хронологии и этнокультурной принадлежности) // Stratum plus. № 5. С. 285–308.
- Родинкова В. Е. 2006а.** К вопросу о типологическом развитии антропозооморфных фибул (простые формы) // РА. № 3. С. 41–51.
- Родинкова В. Е. 2006б.** К вопросу о типологическом развитии антропозооморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. № 4. С. 50–63.
- Станојев Н., 1996.** Средњовековна насеља у Војводини. Нови Сад: Музеј Војводине. 158 с.
- Станојевић Н., 1987.** Насеља VIII–IX века у Војводини // РМВ. № 30. С. 119–146.
- Станчу И., 2015.** Ранние славяне в румынской части Карпатского бассейна // Stratum plus. № 5. С. 163–216.
- Стојић Ј., 2002.** Објекат VI–VII века на локалитету Вишњевача код Падеја // ГМБ. № 11/12. С. 103–138.
- Трифуновић С., 1990.** Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар – рекогносцирања терена // РМВ. № 32. С. 99–130.
- Трифуновић С., 1997.** Археолошка истраживања словенских насеља у северној Бачкој и северном Банату // РМВ. № 39. С. 113–135.
- Трифуновић С., 1999–2000.** Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој // ГСАД. № 15–16. С. 43–106.
- Филиповић М. С., 1959.** Спаљивање мртвих код Јужних Словена // РМВ. № 8. С. 119–133.
- Ajabin A. I., 2011.** Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit (Monographien des RGZM 98). Mainz: RGZM. 276 S., 32 Taf.
- Bálint Cs., 2010.** Avar Goldsmiths' Work from the Perspective of Cultural History // Intelligible Beauty. Recent research on Byzantine jewellery (British Museum Research Publication 178) / Eds N. Adams, Ch. Entwistle. London: British Museum. P. 146–160.
- Bugariski I., 2008.** The Geomorphological Matrix as a Starting Point for Determining the Position of Avar-time Settlements in Pannonia: The Example of the Bačka Region // АК. № 38/3. P. 437–455.
- Bugariski I., 2012.** On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajszka) Cemetery // Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Éva Garam / Szerk T. Vida. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet; Magyar Nemzeti Múzeum; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet. P. 233–246.
- Bugariski I., 2015.** Axe, Battle Axes and Battle Knives from Avar-Time Graves in Vojvodina // Warriors, weapons, and harness from the 5<sup>th</sup>–10<sup>th</sup> centuries in the Carpathian Basin (Ethnic and Cultural Interferences in the 1st Millenium B. C. to the 1st Millenium A. D. 22) / Ed C. Cosma. Cluj–Napoca: Mega Publishing House. P. 129–146.



- Bugarski I., Ivanišević V., 2016.** On the Group of Graves from Aradac (Aradka) and Germanic Finds from the South of the Avar Khaganate // *Beatus Homo Qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára* / Szerk. T. Csécs, M. Takács. Győr: Lekri Group Kft. P. 151–167.
- Brather S., 2004.** *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie, Geschichte, Grundlagen und Alternativen* (Ergänzungsbände zum RGA 42). Berlin – New York: Walter de Gruyter. 807 S.
- Curta F., 2001.** *Rewiews: Vida, T.: Die Awarenzeitliche Keramik I (6. –7. Jh.)*, Berlin–Budapest 1999 & Brather, S.: *Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit*. Bonn 1996 // *Archaeologia Bulgarica*. № V/2. P. 93–98.
- Curta F., 2005.** *Female Dress and „Slavic“ Bow Fibulae in Greece* // *Hesperia*. № 74. P. 101–146.
- Curta F., 2006.** *Slavic Bow Fibulae? Werner’s Class I D Revisited* // *AAASH*. № 57. P. 423–474.
- Curta F., 2009.** *A Note on the “Slavic” Bow Fibulae of Werner’s Class I J* // *Archaeologia Bulgarica*. № 12. P. 124–136.
- Daim F., 2003.** *Avars and Avar Archaeology, an introduction* // *Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World (The transformation of the Roman world. Vol. 13)* / Eds. H.-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl. Leiden – Boston: Brill. P. 463–570.
- Dimitrijević D., Kovačević J., Vinski Z., 1962.** *Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Zemun: Narodni muzej. 127 s., 34 tab.
- Dorđević J., Dorđević V., 2012.** *Preliminary Results of Archaeological Research at the medieval Site of Starčevo–Livade 2008–2010* // *Proceedings of the Regional Conference “Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy”, Vršac, Serbia, 17–19 Novembar 2011* / Ed. I. Pantović. Vršac: City Museum of Vršac. P. 75–84.
- Fehr H., 2010.** *Germanen und Romanen im Merowingerreich. Frühgeschichtliche Archäologie zwischen Wissenschaft und Zeitgeschehen* (Ergänzungsbände zum RGA 68). Berlin – New York: Walter de Gruyter. 806 S.
- Gandila A., 2018.** *Cultural Encounters on Byzantium’s Northern Frontier, c. AD 500–700. Coins, Artifacts and History*. Cambridge: Cambridge University Press. 375 p.
- Garam É., 2003.** *Avar kori fibulák* // *AÉ*. № 128. O. 95–123.
- Filipec K., 2009.** *Slavenski paljevinski grob iz Lobora* // *AA*. № III. S. 347–357.
- Filipec K., 2015.** *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 418 s.
- Ivanišević V., 2021.** *New Finds of „Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum* // *Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу (Посебна издања 74)* / Ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски. Београд: Археолошки институт – Град Београд, Омладинско позориште Дадов. С. 117–141.
- Ivanišević V., Bugarski I., 2008.** *Western Banat during the Great Migration Period* // *The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period (Monumenta Studia Gothica. t. V)* / Red. B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. P. 39–61.
- Katsougiannopoulou Ch., 2009.** *The Slavic Bow Brooches in Greece Revisited. Some Remarks on Ethnicity and Social Status* // *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility (Monographien RGZM 78)* / Ed. D. Quast. Mainz: RGZM. P. 219–231.
- Kazanski M., 2013.** *Les fibules germaniques danubiennes dans le contexte slave (VI<sup>e</sup> siècle)* // *AM*. № XXXVI. P. 105–117.
- Kiss A., 1996.** *Das Awarenzeitlich Gepidische Gräberfeld von Kölked–Feketekapu A (Studien zur Archäologie der Awaren 2 – Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2)*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner. 671 S.
- Koch A., 1998.** *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich, Teil I, II (Monographien des RGZM 41/1, 2)*. Mainz: RGZM. 459 S.
- López Quiroga J., Kazanski M., Ivanišević V. (Eds), 2017.** *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe: Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches (BAR IS 52852)*. Oxford: BAR Publishing. 227 p.

- Nagy S., 1971.** Некропола из раног средњег века у циглани Полет у Врбасу // *PBM*. № 20. С. 187–268.
- Pekarskaja Lj. V., Kidd D., 1994.** Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 1). Innsbruck: Universitätsverlag Wagner. 175 S.
- Pohl W., 1988.** Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München: C. H. Beck. 529 S.
- Pohl W., 1998.** Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity // *Strategies of Distinction – The Construction of Ethnic Communities, 300–800 (The transformation of the Roman world. Vol. 2)* / Eds. W. Pohl, H. Reimitz. Leiden – Boston – Köln: Brill. P. 17–69.
- Popović V., 1979.** La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Égée: le Témoignage de l'archéologie // *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions & Belles – lettres*. № 3/1978. P. 597–648.
- Prendi F., 1979–1980.** Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë // *Iliria*. № 9–10. F. 123–170.
- Rácz Zs., 2014.** Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit (Monographien des RGZM 116). Mainz: RGZM. 312 S.
- Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., 2006.** Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima // *PIAZ*. № 23. S. 141–212.
- Sós Á. Cs., Salamon Á., 1995.** Cemeteries of the Early Middle Ages (6<sup>th</sup>–9<sup>th</sup> centuries A. D.) at Pókaszpetk. Budapest: Akadémiai Kiadó. 246 p., 166 pl.
- Szmoniewski B. Sz., 2004.** Anthropozoomorphic brooches of the Dnepr type in initial phases of the early Middle Ages. The migration of a style – idea – object // *Wędrowki rzeczy i idei w średniowieczu (Spotkania bytomskie V)* / Red. S. Moździoch. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. P. 301–313.
- Takács M., 2006.** A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között // *SC*. № 3–4. O. 147–179.
- Teodor D. Gh., 2004.** An Update for „Ipotești–Cândești Culture” // *Zborník na počest' Dariny Bialekovej* / Red. G. Fusek. Nitra: Archeologický ústav SAV. Pp. 405–414.
- Vagalinski L. F., 1994.** Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus dem Donau–Karpaten–Becken (M. 6.–7. Jh.) // *ZfA*. № 28. S. 261–305.
- Vida T., 1999.** Die awarenzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.) (*Varia Archaeologica Hungarica*. Vol. VIII). Berlin – Budapest: Balassi Kiadó. 325 S., 183 Taf.
- Vida T., 2008.** Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin under Avar Rule (Sixth to Seventh Century) // *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. Vol. 2)* / Eds. F. Curta, R. Kovalev. Leiden – Boston: Brill. P. 13–46.
- Vida T., 2009.** Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6<sup>th</sup>–7<sup>th</sup> Centuries AD in Pannonia // *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility (Monographien des RGZM 78)* / Ed. D. Quast. Mainz: RGZM. P. 233–259.
- Vida T., Völling T., 2000.** Das slawische Brandgräberfeld von Olympia (Archäologie in Eurasien. Bd. 9). Rahden / Westf.: Verlag Marie Leidorf. 127 S.
- Werner J., 1950.** Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts / *Reinecke festschrift. Zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947* / Hrsg. G. Behrens, J. Werner. Mainz: E. Schneider Verlag. S. 150–172.

<https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.166-183>

**Иван Бугарски**  
Белград, Сербия

## О СЛАВЯНСКИХ НАХОДКАХ НА ЮГЕ АВАРСКОГО КАГАНАТА

Резюме

**Ключевые слова:** *Аварский каганат, славяне, Воеводина, фибулы, керамика, этническая интерпретация*

Несмотря на то что славяне представляли собой одну из наиболее значительных этнических групп, находившихся под властью авар, свидетельства их присутствия обычно невозможно однозначно выделить ни по погребальному обряду, ни по материальной культуре. Работа дает представление о том, как проводилась этническая интерпретация раннесредневековых находок в Воеводине, на юге Аварского каганата; в ней делается попытка выделить находки, которые с большой долей вероятности можно отнести к славянским. Речь идет о находках погребальных урн, так называемых славянских фибул и единичных лепных сосудов. Небольшое количество этих находок, распространенных в основном на побережье Дуная, не говорит, однако, о малочисленности славян на юге каганата, где их присутствие засвидетельствовано письменными источниками. Предлагаемые аналогии данным находкам, имеющим не славянский археологический контекст, не опровергают их возможную принадлежность славянам, но служат предупреждением о том, что этническую атрибуцию таких предметов стоит проводить с большей осторожностью.

**Ivan Bugarski**  
Belgrade, Serbia

**ON SLAVIC FINDS FROM THE SOUTH  
OF THE AVAR KHAGANATE**

Summary

**Key words:** *Avar Khaganate, Slavs, Vojvodina, brooches, pottery, ethnic interpretation*

Despite the fact that the Slavs were one of the most significant ethnic groups under the Avar rule, the evidence of their presence cannot usually be unambiguously confirmed either on the basis of funerary rites or of material culture. The article discusses the way the ethnic interpretation of early medieval finds from Vojvodina, in the south of the Avar Khaganate, has been attempted; it also singles out the finds which can be attributed to the Slavs with a greater degree of certainty. This refers to unearthed funerary urns, the so-called Slavic brooches and particular hand-made pottery vessels. A small number of these finds, which spread chiefly along the Danube shore, does not, however, indicate that the Slavs were sparse in the southern part of the Khaganate, where their presence is attested by written sources. The available analogous finds from non-Slavic archeological contexts do not speak against their possible Slavic affiliation, but warn that the ethnic attribution of such artefacts should be conducted with great caution.